

ПАВКО А.І.
(м. Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОГО ТА НАУКОВОГО СКЛАДУ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (XIX – початок XX ст.).

Як свідчить історичний досвід, протягом XIX – початку XX ст. вітчизняні класичні університети* займали провідне місце у системі вищої освіти Росії й України за науково-педагогічним потенціалом викладацького складу. Проте процес його формування університетів був пов'язаний із серйозними труднощами. Це було обумовлено як браком необхідної кількості кадрів вищої кваліфікації, так і зростанням кількості інших науково-освітніх інституцій, що потребувало досвідчених викладачів. З врахуванням цієї обставини українські ВНЗ змушені були давати доручення одному професору викладати декілька предметів чи курсів, часто не пов'язаних між собою, залучати до читання лекцій учителів гімназій. Значна кількість кафедр протягом десятиріч залишалася не укомплектованою¹. Педагогічний корпус класичного університету складала ординарні та екстраординарні професори, штатні й приват-доценти, ад'юнкти, лектори і вчителі мов.

Обов'язки професорів полягали у тому, щоб «викладати курси найліпшим та дохідливим чином та поєднувати теорію з практикою в усіх науках, у котрих це потрібно; поповнювати свої курси новими відкриттями, зробленими в інших країнах Європи»².

На той час не було визначення «педагог вищої школи». «Спеціально-наукова освіта тих, хто навчався», відповідала підготовці до викладацької діяльності у ВНЗ. На думку М.Пирогова, «занадто велика кількість різних наукових ступенів стоїть на першому плані» для досягнення професорського звання³.

Зазначимо, що статут 1804 р. передбачав постійний штат викладачів у кожному університеті незалежно від кількості студентів. Він мав включати в себе 28 професорів, 12 ад'юнктів (тобто асистентів професора), трьох лекторів іноземних мов (французької, англійської, німецької), трьох учителів (музики, співів, танців). Крім того, до університетського штату входили 12 магістрів і 12 кандидатів педагогічного інституту**⁴.

Перший статут, який визначив склад викладачів вищого навчального закладу, ввів учене звання ординарного (штатного) й екстраординарного (позаштатного) професора. Для отримання звання першого потрібно було мати вчений ступінь доктора наук, другого – магістра. Ординарні професори завідували кафедрами, екстраординарні – були членами останніх. Підвищення екстраординарного в ординарні здійснювалося міністром народної освіти за представленням попечителів навчальних округів. Після завершення 25 років педагогічної та наукової діяльності професор мав право претендувати на отримання звання заслуженого⁵.

Важливою особливістю формування зокрема педагогічного персоналу Харківського університету було те, що основний контингент його перших професорів і викладачів набирался за кордоном. Для того щоб ліквідувати невідповідність між зростаючою потребою в науково-педагогічних кадрах та можливостями її

* Вищі навчальні заклади (ВНЗ).

** Інститут було створено у складі Харківського університету.

задоволення, Міністерство народної освіти широко відкрило двері російських ВНЗ для іноземних учених⁶.

Отже, закордонні професори стали першим джерелом формування науково-педагогічних кадрів вищих навчальних закладів України. Інструкція міністра народної освіти П.Заводовського зокрема передбачала, що до університетів будуть запрошуватися насамперед вихідці із слов'янських земель Австрійської імперії, оскільки для них російська мова не була зовсім чужою⁷.

Пошуки кандидатів на професорські посади, розпочаті освітнім відомством в Австрійській імперії, зокрема у Львові, Кракові й Відні, не дали бажаних результатів. Проте набагато успішнішими виявилися пошуки фахівців у німецьких землях. Саме з Німеччини і було набрано основний контингент викладачів, готових покинути свою батьківщину заради науково-педагогічної кар'єри в Харківському ВНЗ. Це йшло врозріз з інструкціями П.Заводовського, але цілком відповідало загальній орієнтації російських реформаторів на німецькі освітні зразки. За підрахунками вітчизняних дослідників, напередодні свого урочистого відкриття (1805 р.) університет налічував 25 викладачів, серед котрих було 9 професорів, 11 ад'юнктів, 1 лектор, 4 вчителі⁸. Важливою складовою професорсько-викладацького контингенту цього вищого навчального закладу університету на початку його діяльності стали 15 іноземців⁹. У перше десятиріччя свого існування Харківський університет мав 47 викладачів, серед яких росіян було 18 чол. Із 47 викладачів професорської корпорації вчений ступінь мали лише 22 особи, тобто менше половини¹⁰.

Тільки в наступні десятиліття ВНЗ у Росії поступово поповнювалися вітчизняними професорами й викладачами. Так, у Харківському університеті в наступне двадцятиріччя формування професорсько-викладацького складу зазнало суттєвих змін. Із 74-х викладачів іноземців було вже 17 осіб, або 23%, а вітчизняні становили вже 77%¹¹.

Слід сказати про те, що цей вищий навчальний заклад розпочав свою діяльність в умовах, коли у штаті останнього не вистачало майже половини викладачів, передбачених статутом 1804 р., в тому числі 17 професорів¹². Упродовж першого десятиріччя його існування ситуація з кафедрами принципово не змінилася. Процес заповнення вакантних місць викладачів у Харківському університеті був нерівномірним та розтягнувся на багато років. Наведемо цифри, котрі характеризують динаміку формування кадрів його професорсько-викладацького складу. Якщо в 1806 р., за даними Д.Багалія, у цьому ВНЗ працювали 19 викладачів, то в 1807 р. – 24, у 1809 – 26, в 1810 – 24, у 1811 – 22¹³. Зміни у кількісних показниках викладачів Харківському університеті відбиває також склад його основного контингенту, тобто професорів і ад'юнктів. Упродовж 1805–1814 рр. їх кількість зросла з 18 до 28 осіб¹⁴. Слід зазначити, що в 1820 р. з метою підвищення рівня вимог для професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів міністерство народної освіти видало розпорядження про необхідність професорам мати ступінь доктора, а ад'юнктам – магістра¹⁵. Дотримання цих вимог дозволило Харківському університету поліпшити якісні показники формування контингенту професорів.

Потрібно підкреслити, що його комплектація у першій половині XIX ст. відбувалася переважно двома шляхами: обранням, згідно з рекомендаціями членів факультетів, та призначенням від уряду¹⁶. Проте в зазначений період Харківський ВНЗ відчував постійний дефіцит викладачів, особливо професорів. Тому твердження російських дослідників про те, що його штат на початку XX ст. був

«добре укомплектованим» не відповідає тогочасній дійсності. За підрахунками Д. Багалія, середня кількість викладачів за період з 1815 по 1835 р. у Харківському університеті на всіх факультетах становила 29, в той час як, згідно із статутом вимагалось 40, тобто не вистачало більше ніж 25% професорсько-викладацького складу, щорічно – 7 професорів і 3 ад'юнктів¹⁷.

За походженням професорсько-викладацький корпус цього вищого навчального закладу був надзвичайно різноманітним. Абсолютну більшість його становили іноземні фахівці. Вони представляли собою різні регіони Європи й поділялися на різні групи за походженням, релігійною та національною приналежністю, освітнім цензом і політичними уподобаннями. Російські піддані, що становили не більше однієї третини всіх викладачів, також мали різне етнічне походження. Серед них були росіяни, українці, німці, поляки. Українців спочатку представляв лише професор І.Тимковський¹⁸. Очевидно, що такий різношерстний склад харківської професури обумовлював постійні суперечки, інтриги й боротьбу окремих осіб з світоглядних та освітнянських питань. Нерідко вони перепліталися з ображенням самолюбством, особистими амбіціями.

Незважаючи на окремі негативні морально-психологічні риси перших харківських викладачів, їх професійний рівень був достатньо високим. Серед авторитетних фахівців університету, котрі здобули позитивну репутацію у науковому світі, варто назвати математика Т.Осиповського, філолога І.Рижського, економіста і математика Й.Ланга, фізика А.Стойковича, філософа Й.Шада, хіміка й фармацевта Ф.Гізе, юриста та історика Г.Успенського, історика і філолога Х.Роммеля.

Перші вітчизняні професори Харківського ВНЗ спочатку поступалися своїм іноземним колегам за освітою й рівнем наукової підготовки. Незважаючи на відсутність докторських ступенів та досвіду роботи на посаді професорів, вони встигли здобути педагогічний стаж у російських вищих навчальних закладах. На думку Д.Багалія, професори І.Тимковський, І.Рижський, Т.Осиповський входили у першу трійку найбільш авторитетних вітчизняних викладачів¹⁹.

В умовах гострого дефіциту професорсько-викладацьких кадрів у Харківському університеті вакансії нерідко заповнювалися за рахунок учителів середніх шкіл. Таким чином до науково-педагогічної діяльності в стінах університету перейшли зокрема історик Г.Успенський, математик М.Архангельський, фізик В.Комлишинський, філософ А.Дудрович, юрист К.Павлович, філологи І.Срезневський, Д.Борзенков і С.Мілінович²⁰. У цілому ж на початковому етапі своєї діяльності професура Харківського університету поступалася за науковим рівнем своїм колегам із Дерптського, Віленського й Московського університетів.

Потрібно також зазначити, що матеріальні умови життя харківських професорів до початку економічної кризи, викликані російсько-французькою війною 1812 р., були задовільними. Річне жалування в зазначений час становило 2 тис. рублів на рік. І хоча воно вважалось недостатнім для відомих учених, проте його цілком вистачало, особливо з урахуванням дешевизни деяких продуктів та невибагливості патріархального стилю життя у Харкові²¹.

Прикметною рисою початкового етапу діяльності Київського університету (відкрито у 1834 р.) було те, що з перших років свого існування він був змушений втілювати в практику освітнього й наукового життя основні принципи статуту 1835 р. Останній сучасній літературі оцінюється як результат певного компромісу між намірами уряду обмежити університетські права і прагненням професури забезпечити належний рівень науки та освіти²². Згідно із статутом, до викладацького складу цього ВНЗ входили 58 професорів й ад'юнктів²³.

Як свідчать архівні матеріали, в статуті університету св. Володимира обов'язки професорів було визначено таким чином: 1) повне, правильне, благонадійне викладання кожним своєї науки; 2) постійна праця у відповідній галузі знань; 3) участь у засіданнях університетської ради, факультетських зібраннях, училищному комітеті²⁴.

Статус ад'юнктів як викладачів цього вищого навчального закладу визначався тим, що вони виконували функції «помічників професорів», під керівництвом котрих прагнули досягти «більшої досконалості». Вони повинні були брати участь в усіх «практичних заходах» професорів²⁵.

Професори та ад'юнкти обиралися радою Київського університету й затверджувалися міністром народної освіти. Він мав також право призначати їх на вакантні посади. Лектори мов і вчителі обиралися радою та затверджувалися на викладацьких посадах попечителем навчального округу²⁶. Згідно з архівними матеріалами, в 1835 р у Київському ВНЗ нараховувалося лише 8 професорів, 3 ад'юнкти й 4 лектори²⁷. Натомість у Харківському університеті у тому ж році налічувалося 17 професорів і 2 ад'юнкти²⁸. Проте й серед них налічувалося «мало здатних до викладання, а були переважно ті, хто доживав строк для отримання пенсії»²⁹.

Одним із «розсадників професорів» для Київського університету були російські вищі навчальні заклади, зокрема Дерптський та Московський університети, а також Головний педагогічний інститут. Так, на кафедру російської словесності Київського вищого навчального закладу було призначено московського професора М.Максимовича. Саме викладацька діяльність «створила йому славу» в університеті св. Володимира³⁰. Незважаючи на досить ризикований перехід від ботаніки до словесності, М.Максимович був ґрунтовним ученим як у царині природознавства, так і в філології й історії. Велика заслуга останнього полягала не тільки у наявності фундаментальних друкованих праць, але і в його педагогічній майстерності, живому слові викладання, котре, на думку фахівців, було зразком «академічного красномовства»³¹.

Для поповнення професорсько-викладацького складу Київський університет, керуючись статутом 1835 р., оголошував конкурси на заміщення вакантних посад, звертався з проханням по допомогу до російських університетів та педагогічних інститутів. ВНЗ св. Володимира практикував також відрядження за кордон молодих спеціалістів для підготовки їх до професорського звання. У 1847/1848 навчальному році в Київському університеті розпочали викладацьку діяльність 5 молодих учених, яких у 1843 р. радою цього вищого навчального закладу було відправлено в «чужі краї для подальшого вдосконалення з метою отримання їх як викладачів кафедр, котрі доти залишалися вакантними»³². Після повернення наприкінці 40-х років в Україну молодих викладачів було сформовано новий професорсько-викладацький контингент Київського університету, який складався переважно з талановитих учених: М.Костомарова, П.Павлова, В.Шульгіна, А.Селіна, В.Вернадського, К.Митюкова³³.

Незважаючи на різноманітні заходи, котрі вживав Київський ВНЗ для заміщення вакантних кафедр, вони не давали очікуваних результатів. Протягом багатьох років ряд університету залишався без викладачів. Зокрема в 40-х рр. XIX ст. налічувалося 14 вакантних кафедр. До цього потрібно додати, що й серед наявного контингенту професорів і викладачів справжніх учених було небагато. Як правило, переважали серед них професори-чиновники, які майже нічим не відрізнялися від вчителів гімназій³⁴.

Проблеми з формуванням професорсько-викладацького складу Київського університету в 30–50-х рр. XIX ст., невисокі показники його науково-педагогічної діяльності значною мірою були обумовлені байдужістю Російської держави та суспільства до інтересів освіти й науки, матеріальними складнощами приватного життя професури.

На утримання цього вищого навчального закладу уряд відпускав мізерні кошти, а викладачі одержували дуже низьку платню. «Щоб не впасти буквально у злидні, – зазначалося в одному з дореволюційних видань, – професори змушені були вдаватися до сторонніх занять на шкоду своїй університетській діяльності: вони поєднували з професурою посади директорів гімназій, деякі змушені були опускатися до утримання у себе пансіонерів-студентів, що кидало тінь непорядності на їх ставлення до своїх пансіонерів на екзаменах; багато хто давав уроки в середніх навчальних закладах і приватних будинках»³⁵. Постійна матеріальна скрута, розумове та психологічне напруження під час проведення репетиторських й інших побічних від основної науково-педагогічної діяльності занять вело до перетворення професорів у звичайних «гімназійних викладачів». Професор Київського ВНЗ О.Романович-Славатинський у своїх спогадах вказував на те, що в 40–50-х рр. XIX ст. у всіх без винятку російських університетах відчувалося падіння науково-педагогічного рівня викладацького складу³⁶.

На відміну від Харківського і Київського вищих навчальних закладів, професорсько-викладацький склад Львівського університету із самого початку його офіційного відкриття (1786 р.) формувався на конкурсній основі. Зокрема імператорським рескриптом від 20 травня того ж року було запроваджено конкурс на заміщення вакантних посад. Такий конкурс мав на меті перевірити здібності претендентів на професорську посаду, які виявлялися: 1) в знаннях зі спеціальності; 2) у мистецтві ці знання викладати іншим; свої знання претендент виявляв під час складання письмового іспиту та виступів із лекціями перед членами екзаменаційної комісії. Це давало можливість професорам Львівського ВНЗ об'єктивно оцінити рівень оволодіння претендентом методикою викладання предмета. Слід сказати, що теми виступів були заздалегідь йому невідомі. Конкурсний відбір, котрий проходив в один і той же день по всіх університетах Австрії, завершувався поданням до вищої інстанції списку претендентів у порядку їх науково-педагогічного рівня й відповідності професорській посаді³⁷. Результати іспитів, програми яких складали у Віденському університеті, розглядала Надвірна комісія, а остаточний вердикт виносив імператор³⁸. З приводу призначення на посади викладачів Львівський університет вів постійні консультації з Міністерством віросповідань і освіти у Відні. Свідченням цього є значна кількість архівних справ про призначення викладачів, котрі зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові³⁹. Прикладом прискіпливого ставлення міністерства до підбору педагогічного персоналу цього вищого навчального закладу є те, що, наприклад, для одержання права працювати на кафедрі навіть асистентом потрібно було отримати спеціальний дозвіл поліції⁴⁰.

Педагогічний персонал Львівського університету на середину XIX ст. включав наступні категорії викладачів: професори, приват-доценти, лектори, асистенти, супленти, ад'юнкти. Професори були трьох типів: ординарні (звичайні), екстраординарні (надзвичайні) та почесні. Для отримання звання вченого ординарного професора цього ВНЗ потрібно було мати науковий ступінь доктора наук і пройти так звану габілітацію. Габілітація включала кілька етапів: 1) апробація опублікованої наукової праці; 2) складання колоквиуму зі спеціальності;

3) проведення пробної лекції перед спеціальною комісією й професорською колегією факультету⁴¹. Позитивна оцінка давала право викладання в університеті, але це рішення повинно було ще дістати підтвердження Міністерства віросповідань і освіти. Екстраординарний професор повинен був мати науковий ступінь кандидата. Почесними (відповідного) обиралися доктори за значні досягнення у науці. Серед них могли бути славетні вчені навіть з інших країн. Наприклад, почесним членом Львівського університету була обрана Марія Складовська-Кюрі.

Чільне місце в структурі професорсько-викладацького складу цього вищого навчального закладу у першій половині XIX ст. посіли приват-доценти. Зазначимо, що це приватним чином (від нім. слова *privatdocent* – той, хто викладає) – вчене звання позаштатного викладача в університетах та інших вищих навчальних закладах Європи. Ними могли бути особи, які мали науковий ступінь принаймні магістра, професори інших ВНЗ або особи, котрі були відомі у країні своїми науковими працями та забезпечили належний рівень своїх пробних лекцій. Приват-доценти переважно вели необов'язкові навчальні курси в університетах⁴².

До навчально-педагогічної праці у Львівському університеті залучалися також викладачі нижчої наукової кваліфікації – лектори. Вони викладали, як правило, мови та одержували платню, як і приват-доценти, з університетських фондів. Здебільшого ним були директори гімназій.

Специфічною категорією педагогічного персоналу Львівського університету були так звані супленти, або заступники викладачів. Вони не працювали постійно в штаті цього ВНЗ, оскільки не склали кваліфікаційних іспитів. Їх допускали до викладання, як й асистентів, у ролі допоміжних наукових співробітників лише тоді, коли штатні професори не могли виконувати своїх функцій, наприклад, через хворобу, від'їзд у службових справах тощо⁴³.

В 1913/1914 навчальному році Львівський університет налічував 169 викладачів. Серед них – 4 почесні професори, 83 ординарні та екстраординарні; 66 приват-доцентів; 16 лекторів і суплентів, 70 асистентів⁴⁴.

Важливою рисою формування викладацького складу у Чернівецькому університеті було засилля іноземців серед професури. За неповними даними, II половині XIX ст. у цьому вищому навчальному закладі працювали 83 німці, 20 румунів, 16 євреїв, 5 українців, 2 словенів, 1 чех та 1 поляк⁴⁵. У зв'язку з недостатнім фінансуванням вищого навчального закладу відчувалася гостра потреба у висококваліфікованих педагогах, котрі б поповнювали університетські кафедри. Проте документальні матеріали свідчать, що від початку створення (1875 р.) Чернівецького університету до кінця 1918 р. кількість кафедр у ньому збільшилася з 23 до 53⁴⁶.

Розвиток університетської освіти й науки в європейських країнах у першій половині XIX ст. гостро поставив перед вищими навчальними закладами Росії та України питання про підготовку й агестацію професорсько-викладацьких кадрів. В університетах Європи у той період було сформовано структуру вчених ступенів: бакалавр, магістр і доктор. Вони відповідали трьом категоріям викладацьких звань. До бакалаврів відносилися репетитори та вчителі нижчих чи підготовчих класів до трьох середньовічних університетських факультетів: богословського, юридичного й медичного. До магістрів чи ліценціатів відносилися викладачі трьох названих факультетів, до докторів – професура ВНЗ⁴⁷.

За свідченням сучасників, вчені ступені в російських університетах першої половини XIX ст. відрізнялися від вищих навчальних закладів європейських країн. Наприклад, присвоєння вченого ступеня доктора наук у німецьких ВНЗ

відбувалося порівняно легко після закінчення університетського курсу на підставі спеціального екзамену, друкованої книги чи публічного диспуту. «Німецькі дипломи, які є свідченням про наявність вченого ступеня, – зазначалось в одному з номерів журналу Міністерства народної освіти, – не мали ніякої ваги»⁴⁸.

Система присудження вчених ступенів і звань, котра поступово склалася в російських, у тому числі й у ВНЗ України, не була запозиченням досвіду інших країн. Остання відрізнялася певною мірою своєрідністю та оригінальністю. Ця система була розрахована на більш високі вимоги до осіб, які готували себе до наукової й педагогічної діяльності⁴⁹. Треба зазначити, що у 1819 р. було вперше прийнято «Положення про надання вчених ступенів», котре з певними змінами діяло до 1884 р. Воно надало університетам право присуджувати ще один науковий ступінь – «дійсний студент». Такий ступінь присуджували студентам, що закінчили вищий навчальний заклад і отримали «належний атестат». Наступний ступінь кандидата наук також міг отримати випускник університету, котрий повинен був показати відмінні результати на всіх «випробуваннях», особливі здібності з будь-якої науки та подати письмову працю⁵⁰.

Потрібно підкреслити, що Міністерство народної освіти, розглядаючи ВНЗ як основні центри з підготовки й атестації науково-педагогічних кадрів у країні, надавало особливого значення оволодінню студентами класичних університетів дослідними та педагогічними вміннями у процесі їхньої навчально-пізнавальної діяльності, написанню обов'язкових праць наукового характеру, стимулюванню до творчого пошуку (стипендії, премії, медалі тощо.), участі в роботі відповідних гуртків та товариств. Архівні матеріали свідчать, що рада вищого навчального закладу св. Володимира традиційно нагороджувала студентів медалями за кращі наукові праці, в тому числі й з педагогічної проблематики. Так, 20 жовтня 1838 р. на урочистому засіданні у Київському університеті виконуючий обов'язки ад'юнкта С.Крилов отримав медаль за педагогічний твір на тему «Про сучасний напрям освіти як узагалі, так і особливо в Росії»⁵¹. Проте нами не виявлено архівних матеріалів, котрі б вказували на захист у ВНЗ України в XIX – XX ст. дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів із педагогічних наук. Наприклад, у програмі конкурсу для осіб, які виявили бажання очолити в 1861 р. кафедру педагогіки у Харківському університеті, вказувалося зокрема на те, що вони повинні подати в раду університету дипломи доктора наук чи магістра по одному з предметів історико-філологічного факультету⁵².

Всі нормативні та організаційно-практичні заходи класичних університетів, Міністерства освіти, спрямовані на вдосконалення системи атестації науково-педагогічних кадрів, не змогли, як свідчив досвід, вирішити проблему повного забезпечення постійно зростаючих потреб вітчизняної освіти в професорсько-викладацьких кадрах.

Незважаючи на те, що у другій половині XIX ст. відбувалися суттєві зміни в формах і методах комплектації професорсько-викладацького складу університетів Східної України, певний час у штатах Харківського й Київського ВНЗ не вистачало значної кількості професорів. Вказуючи на ці недоліки в формуванні науково-педагогічних кадрів університетів, Міністерство народної освіти звертало увагу на те, що «значна кількість професорських кафедр залишається декілька років без заміщення або ж поєднуються в одній особі»⁵³. Наприклад, у 1865 р. Київський та Харківський вищі навчальні заклади були укомплектовані кадрами лише на третину і тільки Новоросійський – наполовину. Це видно з нижченаведеної таблиці⁵⁴.

Таблиця 1

Комплектація штатів університетів професорсько-викладацькими кадрами в 1865 р.

ВНЗ	Всього викладачів	По штату
Київський	39	99
Харківський	36	96
Новоросійський	24	54

Потрібно підкреслити, що, згідно з статутом 1803 р., штат викладачів Київського університету мав складатися з 123 осіб, а у дійсності їх на середину 60-х років XIX ст. було лише 55. Вакантними в той період нараховувалося 35 кафедр⁵⁵. Відсутність достатньої кількості у вищому навчальному закладі св. Володимира науково-педагогічних кадрів негативним чином впливала на забезпечення «глибини університетської освіти»⁵⁶, в тому числі й педагогічної.

Після вжиття Міністерством народної освіти і радами ВНЗ відповідних заходів для вирішення кадрового питання в університетах України протягом 70–90-х рр. XIX ст. спостерігало зростання професорсько-викладацького складу. Так, на 1 січня 1879 р. в університеті св. Володимира нараховувалося вже 46 професорів, 16 доцентів та лекторів, 10 приват-доцентів⁵⁷. Тобто кількість викладачів порівняно з 1865 р. збільшилася на 33 особи.

Аналогічні тенденції мали місце і в процесі поповнення професорсько-викладацького складу й у двох інших університетах підросійської України. Якщо на 1 січня 1864 р. в Харківському було 39 викладачів (28 професорів, 4 доценти, 2 приват-доценти та 1 позаштатний викладач фізики), то на 1 січня 1873 р. у ньому налічувалося вже 53 (37 професорів, 12 доцентів і 3 приват-доценти)⁵⁸. На 1 січня 1884 р. кількість викладачів зросла до 83 (58 професорів, 18 доцентів, 4 приват-доценти та 3 лектори), а на 1 січня 1895 р. їх було вже 128, тобто в 4 з лишком рази більше, ніж у 1864 році⁵⁹.

Загальна кількість штатних викладачів Новоросійського ВНЗ на 1 січня 1916 року становила: 36 ординарних професорів, 16 екстраординарних та 4 лектори іноземних мов⁶⁰. При цьому слід мати на увазі, що збільшення кількості професорсько-викладацького складу українських університетів відбувалося за рахунок понадштатних викладачів. Останні утримувалися як за рахунок спеціальних коштів, так і на додаткові кошти, що могли бути виділені міністерством⁶¹. Якщо в першій половині 80-х рр. у Харківському ВНЗ нараховувалося лише 6–9 понадштатних викладачів, то у 1894 їх уже було 96 осіб⁶².

Слід сказати, що, незважаючи на постійне зростання професорсько-викладацьких кадрів в університетах України в другій половині XIX ст., вони значно відставали в забезпеченні науково-педагогічними кадрами в порівнянні із західноєвропейськими вищими навчальними закладами. Так, у 1875 р. учбовий процес у Берлінському університеті забезпечували 120 професорів, у Віденському – 111. Натомість у той період на історико-філологічних факультетах Харківського, Київського та Новоросійського ВНЗ лекції читали 9 професорів і 2 доценти, 7 професорів та 6 доцентів, 7 професорів і 4 доценти відповідно⁶³. Ось чому мають рацію дослідники, котрі вказують на те, що успіхи в розвитку університетської науки та освіти забезпечувалися значним напруженням сил викладачів⁶⁴.

Потрібно сказати, що професорсько-викладацький склад університетів України у другій половині XIX – початку XX ст. характеризувався не тільки кількісними, а й якісними параметрами. За науковим потенціалом і педагогічною майстерністю він не поступалося професорам престижних західноєвропейських університетів. Високий професіоналізм забезпечувався шанобливим ставленням до університету як провідного вищого навчального закладу, бути викладачем котрого вважалося за високу честь, суворими вимогами до тих, хто здобував науковий ступінь доктора наук чи магістра, та до тих, кому надавалися педагогічні звання «ординарний професор», «екстраординарний професор», «почесний професор», «почесний доктор наук». Отримати такі звання було вкрай нелегко й тим поважніше. Важливою якісною зміною у викладацькому корпусі університетів України в другій половині XIX ст. було зростання у ньому кількості молодих. Як свідчать історико-педагогічні публікації, на середину 70-х рр. переважала група віком до 35 років (приблизно 30%), а більше 80% викладачів були віком до 50 років. Проте на кінець XIX ст. переважала група останніх віком від 50 до 60 років (майже 30%), а викладачі 60–80 років становили 15%⁶⁵.

Недосконалість механізму ротації педагогічних кадрів у ВНЗ призвела до того, що на кінець XIX ст. стан справ у викладацькому корпусі став знову незадовільним. Вказуючи на це, один із сучасників писав: «Обраний один раз радою і затверджений на своїй посаді вищою владою професор залишається 25 років на своєму місці. Щасливий університет, щасливі студенти, якщо вибір був вдалий. Але якщо він невдалий, тоді лише смерть або тяжка, невиліковна хвороба може звільнити університетську молодь від цього тягаря»⁶⁶.

Слід зазначити, що саме в другій половині XIX ст. система підготовки науково-педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах України набула більш-менш завершеного вигляду. В той період збільшилася кількість джерел поповнення професорсько-викладацького складу, вдосконалювалися форми та методи комплектації педагогічного корпусу університетів.

Важливим джерелом поповнення викладацького стану стало впровадження в 1863 р. приват-доцентури. Зазначимо, що статут надав можливість позаштатним викладачам, тобто приват-доцентам, займатися відповідною діяльністю під контролем професорів. У 1863/1864 навчальному році 8 молодих учених отримали право читати лекції в Київському ВНЗ⁶⁷. На думку професора останнього М.Володимирського-Буданова, приват-доцентура сприяла поповненню університету «новими, свіжими силами й шляхом впровадження конкуренції підтримувала творчий потенціал справжніх викладачів»⁶⁸.

На певному етапі в офіційних колах приват-доцентів розглядали як важливий засіб «розквіту науки і поповнення вчених сил»⁶⁹. Проте нерідко професори критикували їх за низький рівень «університетського викладання» та за відсутність педагогічної підготовки викладачів вищої школи⁷⁰.

Враховуючи певні недоліки в організації приват-доцентури, міністерство народної освіти наприкінці XIX ст. надало право факультетам здійснювати перевірку наукових і педагогічних якостей у осіб, що претендували на отримання цього вченого звання⁷¹. Воно зокрема зобов'язало керівництво вищих навчальних закладів «суворо слідкувати за тим, щоб цим званням не користувались особи, котрі не читали лекцій в університеті»⁷².

Потрібно підкреслити, що, згідно із статутом 1884 р., у класичних ВНЗ було створено також інститут штатних доцентів. Але ця інституція, яку Міністерство народної освіти розглядало як «розсадника майбутніх сил ученої корпорації

університетів»⁷³, не пустила глибокого коріння у вищих навчальних закладах, оскільки доценти були поставлені в такі умови, котрі не стимулювали потенційних здобувачів цього педагогічного звання. Тому вже восени 1884 р. посаду штатного доцента у російських ВНЗ було скасовано. Міністерство народної освіти стосовно цього прийняло наступне рішення: 1) тим із них, які завоювали популярність «своїми вченими працями й хистом викладання», надати звання екстраординарних професорів, не вимагаючи від них для цього докторського ступеня; 2) покласти на доцентів, якщо «викладання їх буде корисним», тимчасове виконання обов'язків вакантних професорських поса⁷⁴.

На кінець XIX ст. однією з провідних тенденцій формування науково-педагогічного потенціалу класичних вищих навчальних закладів України стало укомплектування їх викладацького складу власними випускниками. Так, у Київському університеті майже половина професорсько-викладацького корпусу належала до власних вихованців останнього і була свідченням «внутрішньої продуктивності вчених сил»⁷⁵. У Харківському ВНЗ майже 43% викладачів були його випускниками⁷⁶.

Вивчення історико-педагогічної літератури та монографічних праць, свідчить про те, що професорсько-викладацький склад університетів поповнювався переважно за рахунок тих випускників вищих навчальних закладів, котрі захистили магістерські й докторські дисертації або в разі відсутності вчених ступенів були відомі своїми публікаціями чи науково-практичним досвідом⁷⁷.

Основним джерелом поповнення вищих навчальних закладів України професорсько-викладацькими кадрами в другій половині XIX ст. став інститут професорських стипендіатів. Сутність його, який почав функціонувати з 1863 р., полягала у тому, що особи, котрі виявили бажання присвятити себе педагогічній або науковій діяльності після успішного завершення університетського курсу, залишалися при університеті чи направлялися в інший ВНЗ для підготовки до складання магістерських екзаменів, написання та захисту дисертацій на ступінь магістра, а потім – доктора наук.

Зміст, форми й методи підготовки молодих учених у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, як і за її кордонами, визначалися університетами та подавалися через попечителя навчального округу на розгляд Міністерства народної освіти. Залишені при вищому навчальному закладі з метою підготовки для отримання професорського звання студенти перебували під наглядом професорів, котрі, крім читання лекцій, проводили спеціальні заняття з ними. Здобувачі відвідували лекції з певних наук і проводили практичні заняття⁷⁸. Для направлення за кордон найбільш здібних молодих людей для підготовки до професорського звання наприкінці 60-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти розробило нові правила. В них зокрема було зазначено, що молоді вчені могли бути відправлені за кордон лише на підставі їх обрання радами університетів та переважно з тих кафедр, які відчували гостру потребу у викладачах. Перевагою серед потенційних претендентів на закордонне відрядження з метою підвищення науково-педагогічного статусу користувалися переважно ті особи, котрі мали вчені ступені або підтвердили свій високий рівень теоретичної підготовки, викладацькі здібності під час проведення занять в університеті, були відомі своїми працями з предмета, котрому «мали намір присвятити себе в професорському званні»⁷⁹.

Як свідчать тогочасні педагогічні видання, у 1870 р. в університетах Російської

імперії було 67 професорських кандидатів, з них 16 – проходили підготовку за кордоном, 51 – у вітчизняних університетах⁸⁰. Зокрема у Харківському університеті з 1884 по 1894 рр. були залишені при ньому чи відправлені за кордон для підготовки до професорського звання 33 особи, з них 3 – з історико-філологічного факультету, 11 – з фізико-математичного, 10 – з юридичного, 8 – з медичного. З них 24 – стали професорами й доцентами⁸¹.

За даними Міністерства народної освіти, за період з 1863 по 1875 рр. в Київському ВНЗ нараховувалося 53 професорські стипендіати⁸². На своїх засіданнях рада вищого навчального закладу св. Володимира неодноразово піднімала питання про необхідність збільшення їх кількості.

Важливим джерелом поповнення педагогічного персоналу університетів України було також запрошення ВНЗ на викладацьку роботу іноземних учених. Статут 1863 р. надавав університетам право присвоювати їм учений ступінь доктора наук без подання дисертації, а з врахуванням «загальновідомих учених заслуг будь-якої особи»⁸³.

Проте в другій половині XIX ст. кількість запрошених до ВНЗ України професорів-іноземців значно скоротилася, оскільки, не володіючи українською чи російською мовами, вони читали лекції переважно латинською. Це значно ускладнювало педагогічний процес у вітчизняних університетах.

Одним із шляхів комплектування викладацького складу класичних ВНЗ України було залучення окремих професорів Московського і Петербурзького університетів до штатів вітчизняних вищих навчальних закладів. Так, із 90 нових викладачів, залучених до читання лекцій у Київському університеті, 58% становили вихованці російських. Наприклад, з Петербурзького ВНЗ були запрошені професори О. Паульсон, М. Авенаріус, П. Алексєєв та деякі інші⁸⁴.

Значну увагу в Харківському, Київському й Новоросійському університетах наприкінці XIX – на початку XX ст. було приділено також підготовці у системі вітчизняної педагогічної освіти викладачів з ученими званнями. Слід сказати, що система наукової атестації викладацького складу вищих навчальних закладів була остаточно сформована статутом 1884 р. і проіснувала майже без змін до 1917 р. Вона постійно перебувала в центрі інтенсивної полеміки про шляхи її вдосконалення⁸⁵.

У другій половині XIX ст. законодавчо було оформлено інститут аспірантури в університетах. Зазначимо, що поняття «аспірант» до активного наукового обігу було введено лише в 80-х рр.⁸⁶ У той період у ВНЗ України продовжували використовувати відому ієрархію наукових ступенів: дійсний студент-кандидат-магістр-доктор. Проте, справді, науковими вважалися лише два ступені – магістра та доктора, а підготовка дисертаційних досліджень була «головним двигуном» університетської науки⁸⁷. Потрібно підкреслити, що отриманню вченого ступеня «доктора наук», «магістра», крім тривалого складання усних та письмових іспитів, передувала й не менш складна процедура захисту. Публікація дисертації здійснювалася за рахунок автора і вимагала значних коштів. Так, згідно з рішенням ради Київського вищого навчального закладу від 27 лютого 1859 р. кожний претендент на ступінь магістра чи доктора мав представити 80 примірників своєї дисертації⁸⁸.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. посилювалася тенденція щодо зростання наукового потенціалу в університетах України, збільшилася кількість викладачів-науковців. Так, у Київському ВНЗ протягом 1863–1883 рр. 74 викладачі було удостоєно вченого ступеня доктора наук, 39 – магістра⁸⁹. За період з

1863 по 1874 рр. в Новоросійському університеті було підготовлено й успішно захищено 20 докторських та 13 магістерських дисертацій⁹⁰.

Проте найбільші темпи зростання наукового потенціалу мали місце у Харківському вищому навчальному закладі. Протягом другої половини XIX ст. в ньому було захищено 187 докторських і 84 магістерські дисертації. Якщо взяти дані за весь дореволюційний період, то це становило відповідно 65% та 53,5%⁹¹. З 1899 по 1917 рр. у Харківському університеті було захищено 84 докторські й 37 магістерських дисертацій, тобто 121. Це майже третина їх, захищених в університеті з 1805 по 1917 рр.⁹²

Потрібно зазначити, що викладачі педагогічних дисциплін у ВНЗ Східної України мали вчені ступені з філософії та інших гуманітарних наук. Так, С.Гогоцький, претендуючи на посаду ординарного професора кафедри педагогіки Київського університету, мав на той час ступінь доктора філософії й стародавньої філології⁹³.

Треба сказати, що науково-педагогічний потенціал східноукраїнських вищих навчальних закладах був значно потужнішим від західноукраїнських. Серйозні недоліки у підготовці науково-педагогічних кадрів мали зокрема місце в Чернівецькому університеті. Свідченням цього є доповідна записка професорської колегії філософського факультету, датована 1909 р. У ній вказувалося на те, що «за тридцять років існування Чернівецького університету лише один фізик і тільки два математики здобули вчений ступінь»⁹⁴. На відміну від природничих наук, гуманітарну сферу наукових знань у ВНЗ Буковини було представлено значно сильніше. Потрібно зазначити, що викладачі філософського факультету здебільшого отримували посади доцентів у рідному університеті або ж здобували звання професорів в інших вищих навчальних закладах Австро-Угорщини⁹⁵.

Отже, вивчення архівних матеріалів, історико-педагогічної літератури, монографічних праць, періодичних видань дозволяє зробити висновок про те, що підготовка науково-педагогічних кадрів у системі класичних університетів України була важливим напрямом формування й генези вітчизняної відповідальної педагогічної освіти в XIX – на початку XX ст. У зазначений період було сформовано типову структуру педагогічного корпусу ВНЗ та відповідну ієрархію вчених звань і ступенів.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що в імперську добу, попри певні труднощі й недоліки, було розроблено та апробовано у цілому раціональні й ефективні форми, методи і шляхи науково-педагогічної підготовки професорського-викладацького складу. Вони були спрямовані на зміну його як кількісних, так й якісних параметрів. Постійне зростання чисельності кваліфікованих університетських викладачів, посилення їх науково-педагогічного та світоглядного рівня створювало необхідні передумови для розвитку національної педагогічної думки в східноукраїнських і західноукраїнських вищих навчальних закладах у XIX – на початку XX ст.

¹ Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / – Москва, 1958. – С.11.

² Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / – Москва, 1995. – С.72.

- ³ *Пирогов Н.И.* Избранные педагогические сочинения / – Москва, 1985. – С.298.
- ⁴ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С. 46.
- ⁵ Педагогическая энциклопедия / В 4-х тт. – Москва, 1966. – Т.3. – С.563.
- ⁶ *Иконников В.* Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – Т.V. – С.549.
- ⁷ *Сухомлинов М.* Материалы для истории просвещения в России. – Б.г.и м.и. – С.71.
- ⁸ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – С.48.
- ⁹ *Петров Ф.А.* Российские университеты в первой половине XIX века. Кн.2. Становление системы университетского образования в России. – Москва, 1998–1999. – С.151.
- ¹⁰ *Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1906. – С.48.
- ¹¹ Там же. – С.50.
- ¹² *Багалея Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Т.1. (1802–1815 гг.). – Х., 1893–1898. – С.222.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же. – С.545.
- ¹⁵ *Иконников В.* Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – Т.V. – С.550.
- ¹⁶ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / – Х., 1908. – С.66.
- ¹⁷ *Багалея Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.2. С 1815 по 1835 г. – Х., 1904. – С.583.
- ¹⁸ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – С.49.
- ¹⁹ *Багалея Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.1. – С.568.
- ²⁰ *Петров Ф.А.* Указ. соч. – Кн.2. – С.145.
- ²¹ *Петров Ф.А.* Российские университеты в первой половине XIX века: Формирование системы университетского образования. Кн.1: Зарождение системы университетского образования в России. – Москва, 1998. – С.350.
- ²² *Петров Ф.А.* Российские университеты в первой половине XIX века. Кн.3. Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. – Москва, 2000. – С.303.
- ²³ Развитие научных сил в университетах под влиянием университетского самоуправления // Киевский телеграф. – 1875. – 25 мая.
- ²⁴ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.1а. – Арк.5.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Історія Київського університету. – К., 1959. – С.19.
- ²⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.28. – Арк.136.
- ²⁸ ЦДА. – Ф.2162. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.40 зв.
- ²⁹ ЦДА. – Ф.2162. – Оп.2. – Стр.57. – Арк.25.
- ³⁰ Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I. 1825–1855. – К., 1896. – С.72.
- ³¹ Там же.
- ³² ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.73. – Арк.2.
- ³³ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Пятидесятилетие императорского университета св. Владимира. 1834–1884. – К., 1884. – С.7.
- ³⁴ Історія Київського університету. – К., 1959. – С.28.
- ³⁵ Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I. 1825–1855. – С.95.

- ³⁶ Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – №2. – С.648.
- ³⁷ Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.). Історико-педагогічний аспект. – Тернопіль, 2000. – С.95.
- ³⁸ Львівський університет. – Л., 1986. – С.19.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів у Львові (Далі ЦДА). – Ф.146. – Оп.53. – Спр.596. – Арк.1–108.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 25 зв.
- ⁴¹ Львівський університет. – С.96.
- ⁴² Педагогическая энциклопедия / В 4-х тт. – Москва, 1966. – Т.3. – С.497.
- ⁴³ Курляк І.Є. Вказ.праця. – С.97.
- ⁴⁴ Львівський орденна Леніна державний університет – Л., 1986. – С.24.
- ⁴⁵ Чернівецький університет (1875–1995 рр.). Сторінки історії. – Чернівці, 1995. – С.22.
- ⁴⁶ Там само. – С.17.
- ⁴⁷ Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – Москва, 1958. – С.18.
- ⁴⁸ ЖМНП. – 1861. – №2. – С.47.
- ⁴⁹ Устав Харьковского университета // Периодические сочинения об успехах народного просвещения. – 1805. – №10 – С.215–285.
- ⁵⁰ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года. – С.73–74.
- ⁵¹ ЦДА. – Ф.707. – Оп.4. – Спр.258. – Арк.2.
- ⁵² ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.132. – Арк.1.
- ⁵³ Университеты // ЖМНП. – 1868. – Ч.137. – С.13.
- ⁵⁴ Иконников В.С. Несколько слов по поводу данных о наших университетах. – К., 1876. – С.3.
- ⁵⁵ Университеты // ЖМНП. – 1869. – Ч.154. – С.169.
- ⁵⁶ ЖМНП. – 1869. – Ч.138. – С.290–291.
- ⁵⁷ Записка о состоянии императорского университета св. Владимира в 1878 г., читанная на торжественном акте 9 января 1879 г. // Университетские известия. – 1879. – №1. – С.4.
- ⁵⁸ Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ. соч. – С.195.
- ⁵⁹ Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Х., 1955. – С.75.
- ⁶⁰ Отчёт о состоянии и деятельности императорского Новороссийского университета за 1915 год. – Одесса, 1916. – С.11.
- ⁶¹ Общий Устав императорских российских университетов. – Х., 1884. – С.12–13.
- ⁶² Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. – Москва, 1976. – С.168.
- ⁶³ Материалы, собранные отделом высочайше учреждённой комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре, октябре и ноябре 1875 г. – Санкт-Петербург, 1876. Приложение 4а.
- ⁶⁴ Щетинина Г.И. Указ. соч. – С.45.
- ⁶⁵ Там же. – С.50.
- ⁶⁶ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы: Шестидесятые годы XIX века. – Москва, 1993. – С.109.
- ⁶⁷ О приват-доцентуре в университете св. Владимира // Киевлянин. – 1864. – 9 июля.

- ⁶⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С.15.
- ⁶⁹ *Герье В.* Свет и тени университетского быта // Вестник Европы. – 1876. – Т.1. – Кн.2. – С.665.
- ⁷⁰ *Пиленко А.* О приват-доцентуре // Новое время. – 1901. – 22 мая (4 июня).
- ⁷¹ *Воловенко П.О.* Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год. – К., 1912. – С.267.
- ⁷² Там же. – С.268.
- ⁷³ Киевлянин. – 1884. – 13 сент.
- ⁷⁴ Там же. – 1884. – 4 сент.
- ⁷⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ.соч. – С.26.
- ⁷⁶ *Щетинина Г.И.* Указ. соч. – С.182.
- ⁷⁷ *Иванов А.Е.* Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – С.210.
- ⁷⁸ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года. – С.102–103.
- ⁷⁹ Университеты и лицеи // ЖМНП. – 1868. – Ч.138. – С.13–14.
- ⁸⁰ ЖМНП. – 1876. – Ч.185. – С.45.
- ⁸¹ *Багaley Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П.* Указ. соч. – С.276.
- ⁸² Университеты // ЖМНП. – 1875. – Ч.182. – С.94.
- ⁸³ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С.20.
- ⁸⁴ Історія Київського університету 1834 – 1959. – С.39.
- ⁸⁵ *Иванов А.Е.* Учёные степени в Российской империи XVIII в. – 1917. – Москва, 1994. – С.46.
- ⁸⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С.19.
- ⁸⁷ *Герье В.* Указ. соч. – С.696.
- ⁸⁸ Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и другим русским университетам с 1878 по 1891 год. – К., 1893. – С.28–29.
- ⁸⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С.26.
- ⁹⁰ Материалы, собранные отделом высочайше учрежденной комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре, октябре и ноябре 1875 г. – Приложение № 4а.
- ⁹¹ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – С.162.
- ⁹² Там само. – С.245.
- ⁹³ ЦДА. – Ф.707. – Оп.16. – Спр.612. – Арк.9.
- ⁹⁴ Чернівецький державний університет. – Л., 1975. – С.13.
- ⁹⁵ Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Імена славетних сучасників. – К., 2005. – С.17.